

К.Бабаназаров

ҚорДУ катта илмий ходим-изланувчиси,
юридик фанлар номзоди**РАДИОАКТИВ ЧИҚИНДИЛАР БИЛАН
МУНОСАБАТДА БЎЛИШГА ДОИР ХОРИЖИЙ
ДАВЛАТЛАР ҚОНУНЧИЛИК ТАЖРИБАСИ ВА
ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

Аннотация: мақолада радиоактив чиқиндилар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги дунё мамлакатлари қонунчилиги тажрибаси ўрганилади. Мақола ядро материаллари ва ядро ускуналарига нисбатан мулк ҳуқуқини тартибга солиш масалаларига ҳам бағишланган.

Калит сўзлар: қонунчилик, дунё мамлакатлари, ҳуқуқий тартибга солиш, ҳуқуқий муносабат, радиоактив чиқиндилар, ядро материаллари, ядро ускуналари.

Аннотация: в статье изучается опыт законодательства зарубежных государств в сфере правового регулирования отношений, связанных с радиоактивными отходами. Статья посвящена вопросам правового регулирования имущественное право на ядерных материалов и ядерных оборудования.

Ключевые слова: законодательство, зарубежные государства, правовое регулирование, правовые отношения, радиоактивные отходы, ядерные материалы, ядерные оборудования.

Annotation: This article examines experience of the law of the foreign states in the sphere of legal regulation of relations connected with the radioactive waste. The article is devoted to the issues of legal regulation of the property right to nuclear materials and equipment.

Key words: law, foreign states, legal regulation, legal relations, radiation wastes, nuclear materials, nuclear equipments.

Радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш тўғрисидаги дунё мамлакатлари қонунчилигининг умумий жиҳатлари шундаки, радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлишнинг барча босқичларида, яъни уларни йиғиш, ишлаб чиқариш, бир жойдан иккинчи жойга жўнатиш, сақлаш, қайта ишлаш, утиллаштириш каби босқичларида алоҳида назорат чоралари ва давлат бошқаруви зарурлигининг тан олиншидир. Бундан ташқари, атроф муҳитга етказилган салбий таъсир оқибатида инсон саломатлигига етказилган зарарнинг тўлиқ равишда қопланиши тамойиллари ҳам барча қонунлар учун умумий жиҳатдир.

МДХ давлатларида радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш тўғрисидаги қонунчилик шаклланиш босқичидадир. Ҳозирча бу давлатларда радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш масалалари атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги ёхуд табиий ресурслар тўғрисидаги қонунлар доирасида ҳал этилади. Масалан, Қозоғистонда “Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун (1991, 1997), Ер кодекси (1990), Ер ости бойликлари ва минерал хомашёни қайта ишлаш тўғрисидаги кодекс (1992), “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонун (1997)лар, Украинада “Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун (1991), Ер кодекси (1990), Ер

ости бойликлари тўғрисидаги кодекс (1994), “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонунлар, Беларусь Республикасида “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонун, Ер тўғрисидаги кодекс, Ер ости бойликлари тўғрисидаги кодекс, Сув ва Ўрмон кодекслари амал қилмоқда [1].

Ушбу чет эл қонунлари ҳамда кодекслари таҳлили шундан далолат берадики, ҳар бир мамлакат ўзининг жўғрофий-сиёсий тузилишидан, шу жумладан, радиациявий хавфсизлик ҳолатидан келиб чиқиб белгиланади. Бинобарин, собиқ Иттифоқ қонунчилигидаги кўпгина қоидалар МДХ мамлакатлари қонунчилигига қабул қилинган. Уларнинг ишлаш механизмлари ҳам кўчириб ўтказилган. МДХга аъзо давлатлар миллий қонунчиликларини ўзаро мувофиқлаштириш тўғрисида битим тузилган. Давлатларнинг табиий бойликлар ва мулкчилик муносабатлари, уларни радиациявий ифлосланишдан ҳамда радиоактив чиқиндиларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қилишга бўлган ёндошувлар ҳам бир-бирига мос келади.

Польша, Венгрия, Словакия, Чехия ва бошқа собиқ социалистик давлатлардаги экология ҳуқуқи МДХга аъзо мамлакатлардаги экология ҳуқуқидан анча ривожланган, зеро, у социалистик тараққиёт босқичида ҳам худди шундай эди [2, 299-бет]. Болгария, Венгрия ва Польша таркибида радиоактив ифлосланишни таъқиқлаш тўғрисидаги қоидалар бўлган, атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги комплекс қонунлар 80-йиллардаёқ қабул қилинган эди. Ушбу давлатларнинг радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидаги фаолиятининг асосий йўналишлари давлатнинг экологик функциясини кучайтириш, радиоактив чиқиндиларни ўз ҳудудига киритиш ва тарқатишни таъқиқлаш, ўз экологик ҳуқуқини Европа экологик ҳуқуқи билан мувофиқлаштиришдан иборат [3, 244-бет].

Радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлишга доир миллий қонунчилик билан белгиланган ушбу йўналишлар эса мамлакатимизнинг “Радиациявий хавфсизлик тўғрисида”ги қонунида алоҳида тарзда кўрсатилган бўлиб, мазкур қонуннинг 7-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ, радиациявий хавфсизлиكنи таъминлаш соҳасини давлат томонидан тартибга солиш қўйидагилардан иборат бўлади:

радиациявий хавфсизликка доир талабларга риоя этилишини давлат томонидан назорат қилиш ва текшириш;

ионлаштирувчи нурланиш манбалари муомаласи соҳасидаги фаолиятни лицензиялаш;

қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат маҳсулотларини, емларни, ичимлик ва техник сувларни, қурилиш материалларини ва улардан тайёрланган буюмларни радиациявий ифлосланиш жиҳатидан сертификатлаш;

барча турдаги қурилиш учун ер участкалари ажратилиши келишиб олинаётганда радиациявий ифлосланишни аниқлаш [4].

Айни вақтда бошқабир Ғарб давлатларининг ядровий материаллар, ядро ускуналари, ядро материаллари ва радиоактив ашёларни сақлаш пунктларига бўлган мулкчиликни тартибга солишга бўлган ёндашуви МДХ мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистон қонунчилигидани мавжуд қоидалардан тубдан фарқ қилади [5, 49-бет]. Масалан, АҚШда ядровий материаллар ва уларнинг чиқиндилари айланмасининг бозор механизми тўлиқ шаклланиб бўлган. Ядро материаллари ва радиоактив чиқиндилар мулкдори бўлган юридик шахслар фаолияти устидан

давлат назорати лицензиялаш тизими билан таъминланади. Агар лицензия ядро ускунасидан фойдаланиш учун берилган бўлса, ядро материалларини сотиб олиш учун қўшимча лицензия талаб қилинмайди. Шундай қилиб, юридик шахслар ядро материаллари ва радиоактив чиқиндилар мулкдори бўлишлари мумкин. Агар улар ядровий тартибга солиш комиссияси томонидан бериладиган махсус лицензияга эга бўлсалар, ядро материаллари ва радиоактив чиқиндиларни сақлаш пунктларига ҳам эгалик қилишлари мумкин.

Буюк Британияда юридик шахсларга ядро материалларини мулк қилиб сотиб олишни таъқиқловчи қонун йўқ. Евроатом Уставида ядровий материалларга нисбатан белгилаб қўйилган ваколатлар тўлиқ юридик аҳамиятга эга эмас, улар худди радиоактив моддаларнинг тарқалиб кетишига йўл қўймаслик ва хавфсизликни таъминлаш сингари оммавий характерга эга. Шундай қилиб, Евроатомнинг ядро материалларига нисбатан бўлган мулкчилик ҳуқуқи Евроатом уставида белгилаб қўйилган бўлиб, мазкур ҳуқуқ декларатив характерга эга ҳисобланса ҳам, амалда эса ядро материаллари ва радиоактив чиқиндилар юридик шахслар мулки бўлиши мумкин. Францияда юридик шахслар ядро материаллари, ядро ускуналари ва уларни сақлаш пунктларига нисбатан мулкчилик ҳуқуқига эгадирлар.

Японияда юридик шахслар ядро материаллари, ядро ёқилғиси ва ядро реакторлари билан боғлиқ чекловлар тўғрисидаги қонун талабларига риоя қилиш шарти билан ядро материаллари, ядро ускуналари ва уларни сақлаш пунктлари мулкдори бўлишлари мумкин.

Бизнинг миллий соҳавий қонунчилигимизда, гарчи “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар умуммиллий бойлиқдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир”[6] деб белгиланган бўлса ҳам, ядро материаллари ва бошқа турдаги ядро ускуналарига нисбатан бевосита мулк ҳуқуқи назарда тутилмаган.

Собиқ Иттифокнинг баъзи мамлакатлари қонунчилигида ҳам худди шунга ўхшаш қоидалар мавжудлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Масалан, Украинанинг “Атом энергиясидан фойдаланиш ва радиациявий хавфсизлик тўғрисида”ги Қонунида айтилишича, ядро ускуналари ва ионлаштирувчи нурланиш манбалари юридик шахслар мулки бўлиши мумкин, Қозоғистон Республикасининг “Атом энергиясидан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни бўйича эса ядровий материалларнинг юридик шахслар мулки бўлишига йўл қўйилади. АҚШ қонунчилигида радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлишни тартибга солишга тааллуқли ҳужжатлар қуйдагилардан иборат: АҚШ қонунлари тўплами, 10 ва 42 томлар, 1982 йилда қабул қилинган “Радиоактив чиқиндиларни утиллаштириш соҳасидаги сиёсат тўғрисида”ги қонун, 1969 йилда қабул қилинган “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги миллий сиёсат тўғрисида”ги қонун ва ҳоказо [7].

“Атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги миллий сиёсат тўғрисида”ги қонунда давлат органларининг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги жавобгарлик назарда тутилган. Шу қонун билан атроф табиий муҳитнинг сифати бўйича Кенгаш тузилган, АҚШ президенти шу қонунга мувофиқ, ҳар

йили атроф табиий муҳит сифати тўғрисида маъруза тайёрлайди ва тақдим этади.

Буюк Британияда атроф табиий муҳитни хавфли чиқиндиларнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш тўғрисидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар XIX асрдаёқ қабул қилинган, масалан, 1863 йилда қабул қилинган “Ишлаб чиқаришнинг ишқорли ва бошқа турлари тўғрисида”ги Қонун шулар жумласидандир. Ушбу қонуннинг кўплаб қоидалари замонавий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ифодасини топган. Буюк Британиянинг хавфли чиқиндилар ва радиоактив чиқиндилар тўғрисидаги қонун ҳужжатларидан бири 1972 йилда қабул қилинган “Заҳарли чиқиндиларни сақлаш тўғрисида”ги қонунидир. Буюк Британияда бошқа кўплаб Европа давлатларидаги сингари радиоактив чиқиндиларнинг асосий манбаи атом энергетикасидир [8, 176-бет].

Буюк Британияда 1989 йилги ислохотларга қадар бутун электроэнергетика давлатники эди ва радиоактив чиқиндилар ҳам давлат мулки эди. Ҳозирги кунда, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, юридик шахсларга ионлаштирувчи нурланиш манбаларига эгалик қилишни таъқиқловчи қонун мавжуд эмас. Радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш устидан бошқарув ҳамда назорат функцияси консультатив орган бўлиши Атроф муҳитнинг ифлосланиши устидан назорат бўйича қироллик комиссияси ҳамда ижро этувчи-буйруқ берувчи орган бўлиши Атроф муҳит ишлари бўйича вазирлик томонидан амалга оширилади. Ислохотлар давомида электроэнергияни ишлаб чиқариш, узатиш ва тарқатиш алоҳида-алоҳида қилиб қўйилди, аммо, радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш устидан қаттиқ давлат назорати сақлаб қолинди. Хўжалик юритувчи субъектлар ўз ҳисобларидан радиоактив чиқиндиларни утиллаштиришни амалга оширишлари, шунингдек, экологик ва табиатни муҳофаза қилувчи дастурлар ва тадбирларни ишлаб чиқишлари ҳамда амалга оширишлари зарур.

Япония ҳам радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш бўйича ўз технологияларини фаол ривожлантирмоқда. Иқтисодий тараққиётнинг ўта юқори суръатлари оқибатида Японияда экологик муаммолар ўткирлашиб кетди, радиоактив чиқиндилар халқаро хавфсизлик талабларига жавоб бермайдиган жойларда сақлана бошланди. Шаҳар аҳолиси ўта зич жойлашган жуда кичик ҳудудда биосферанинг таназзулга юз тутиши миллий офат тусини олмоқда. Аввалбошда атроф муҳитнинг ифлосланишига қўғоз ишлаб чиқариш, химия ва тоғ-кон саноати сабаб бўлган бўлса, ҳозирги кунга келиб улар қаторига транспорт индустрияси, нефть-химия комплекслари ва атом энергетикаси қўшилди.

Японияда атроф муҳитнинг ифлосланиши муаммосининг кескинлашиб кетганлиги тартибга солишнинг норматив асосларини кенгайтириш заруратини, шунингдек, радиоактив чиқиндилардан етказилган зарарни қоплаш учун барча молиявий ҳамда бошқа харажатларни ифлосланишга йўл қўйган фирмалар зиммасига юклашни биринчи ўринга чиқарди. 1967 йилда Атроф муҳитнинг ифлосланишига қарши кураш тўғрисидаги Асосий қонун қабул қилинди.

Ифлослантирувчи фирмалар ва экологик тоза ишлаб чиқаришни таъминловчи ташкилотлар атроф муҳит муҳофазасини таъминлаш борасида қўшимча харажатлар ва жарима санкциялари тизими орқали тенг иқтисодий вазиятларга қўйилдилар. 1970 йилда

қабул қилинган “Чиқиндилар устидан назорат” тўғрисидаги Қонун атроф муҳит муҳофазасига нисбатан бўлган бундай ёндошувдан кенг фойдаланишга имкон яратди. Бу қонунга мувофиқ, фирмалар зиммасига ўз чиқиндиларини, шу жумладан, радиоактив чиқиндиларни зарарсизлантириш масъулияти юклатилди. Амалда барча харажатлар ифлослантирувчи фирмалар зиммасига юклатиладиган бўлди. Ядро реакторлари, ядро ёқилғиси, ядровий материаллар билан боғлиқ чекловлар тўғрисидаги қонун талабларига оғишмай, роя қилиш шарти билан Японияда юридик шахслар ядровий материаллар, ядро ускуналари ва уларни сақлаш пунктлари мулкдори бўлиши мумкин.

Тўғри, радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш масалаларини ҳал этиш давлат ихтиёрида, ammo қонунда уларни ҳал этишнинг радиациявий ифлослантиришни таъқиқлаш, атроф муҳитга зарарли таъсир кўрсатилганлиги учун тўлов тўлаш, объектларда фойдаланилаётган радиоактив ашёларни мажбурий равишда экспертизадан ўтказиш, мамлакат ҳудудига четдан радиоактив чиқиндилар киритилишини таъқиқлаш сингари асосий тамойилларигина мустаҳкамлаб қўйилган. Қонуности ҳужжатларида ва техник регламентларда бу масалалар ичида Япония атом электр станцияларида ишлаётган ишчилар оладиган нурланиш дозаси бўйича энг охирги ўринда туради, чунки, ишчилар бу ерда бошқа мамлакатлардаги ходимларга нисбатан жуда кўп нурланиш оладилар. Ушбу кўрсаткич бўйича Япония дунёдаги энг қолқоқ давлат ҳисобланади [9].

Германия Федератив Республикасининг “Атом энергиясидан тинчлик мақсадларида фойдаланиш ва унинг хавф-хатарларидан ҳимояланиш тўғрисида”ги қонун (“Атом тўғрисида”ги қонун) 1985 йил 15 июлда янгидан қабул қилинган бўлиб, унга охирги марта 2008 йил 29 августда ўзгартишлар киритилган. Ушбу қонунга биноан, радиоактив моддалар (ядро ёқилғилари ёки бошқа радиоактив моддалар) деганда таркибиде битта ёки бир қанча радионуклидлар бўлган моддалар англашилади. Ядро ёқилғилари Плутоний 239 ёки плутоний 241, 235 ёки 233 изотоплари билан бойитилган уран шаклидаги алоҳида парчаланувчи моддалардир [10, 176-бет].

Агар зарар бир ядро ускунасидан келиб чиққан ядровий фалокат оқибатида етказилган бўлса, ядро ускунаси мулкдори Париж битими ҳамда Қўшма протокол қоидалари бўйича жавобгарликка тортилади. Париж битими ҳамда ушбу қонуннинг 25-параграфида (1-4 бандлар) назарда тутилган ҳоллардан бошқа ҳолларда ядровий парчаланиш таъсирида ёки радиоактив моддалар нурларининг таъсирида ёхуд ионлаштирувчи нурлар ишлаб чиқариш ускунасидан келиб чиққан ионлаштирувчи нурлар таъсирида одам вафот этса ёки соғлиғига зарар етса ёки нарсаларга зиён етказилган бўлса, радиоактив моддалар мулкдори ёки ионлаштирувчи нурлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган ускуна мулкдори ушбу қонуннинг 2-30-31 параграфлари, 32-параграфнинг 1-4 бандлари бўйича етказилган зарарни қоплаши шарт. Агар зарар ёки зиён бахтсиз ҳодиса туфайли юзга келган бўлса ҳамда мулкдор ва бошқа масъул ходимлар ушбу воқеани олдини олишга қодир бўлмаган бўлсалар ҳамда барча хавфсизлик чоралари қўрилган ва барча ускуналарнинг ишлаш жараёнида биронта хатога йўл қўйилмаган бўлса, зарар ва зиённи қоплаш мажбурияти юзага келмайди.

АҚШда 1954 йилда қабул қилинган “Атом энергияси тўғрисида”ги қонун, 1964 йилда қабул қилинган “Радиациядан ҳимоя бўйича қўмита тўғрисида”ги қонун, 1974 йилда қабул қилинган “Энергетика соҳасидаги бошқарувни қайта ташкил этиш тўғрисида”ги қонун, 1983 йилда қабул қилинган “Радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш соҳасидаги давлат сиёсати тўғрисида”ги қонунлар бор. Буюк Британияда 1954 ва 1977 йилларда “Атом энергиясидан фойдаланиш соҳасидаги бошқарув тўғрисида”, 1965-1969 йилларда “Ядровий қурилмалар тўғрисида”ги қонунлар ҳамда 1970 йилда “Радиологик ҳимоя тўғрисида”ги қонун қабул қилинган. Германия ва Японияда ҳам кенг ядровий қонунчилик базаси шакллантирилган. Шарқий Европа мамлакатларида ҳам (Болгария, Чехия, Словакия ва бошқалар) атом энергияси тўғрисидаги қонунлар ҳамда кишиларнинг ҳаёти ва соғлиғини, атроф табиий муҳитни радиациянинг салбий таъсиридан ҳимоя қилиш масалаларини тартибга солиш кўпга нормалар амал қилмоқда [11, 211-бет].

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш ўринлики, радиоактив чиқиндилар билан муносабатда бўлиш тўғрисидаги дунё мамлакатлари қонунчилигининг мамлакатимиз миллий қонунчилиги билан қиёсий таҳлили нуқтаи назаридан амалдаги соҳавий қонун ҳужжатлари нормаларини янада такомиллаштириш борасида ушбу тилга олинган мамлакатлар қонунчилиги тажрибасидан муносиб фойдаланиш, улардаги қоида ва нормаларнинг мазмунини бевосита соҳага татбиқ қилиш механизмларини кучайтириш ҳар томонлама муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Интернет саҳифаси: www.newsby.org/document.
2. Лисицин Е.Н. Охрана природы в зарубежных странах. – М.: Агропромиздат, 1987. – С. 299.
3. Лебедев А.Н., Лаврик О.Л. Природоохранное законодательство развитых стран. В 3 ч. / Отв. ред. чл.-кор. М.А.Грачев. – Ч.1. Право и системы управления. – Новосибирск, 1991. – С. 244.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 7-8-сон, 212-модда
5. Иойриш А.И., Терентьев В.Г., Чопорняк А.Б. Ядерные материалы: проблемы собственности // Атомная стратегия. – 2006. – № 20. – С. 49.6.
- Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгазининг Ахборотномаси, 1993 й., 1-сон, 38-модда
7. Интернет саҳифаси: www.4uthgov.ua/usa/english/laws.
8. Иойрыш А.И. Атомное законодательство капиталистических стран (сравнительно-правовой анализ). – М.: Наука, 1990. – С. 176.
9. Масалан, 2003 йилда енгил сув реакторларида ишлаётган ходимлар учун нурланишнинг ўртача дозаси 1,55 кишини ташкил қилган. АҚШда бу кўрсаткич 1,31 кишига, Германияда 1,00 кишига, Францияда эса 0,97 кишига тенгдир. Энг паст дозадаги нурланиш Чехия давлатида 0,20 кишини қайд қилинган (Интернет саҳифаси: www.iasa.org).
10. Иойрыш А.И. Атомное законодательство капиталистических стран (сравнительно-правовой анализ). – М.: Наука, 1990. – С. 176.
11. Правовое регулирование использования атомной энергии в странах-членах СЭВ. – М., 1987. – С. 211.